

Девід Юм: філософські засади формування асоціативної психології

Розглянуто філософські засади формування асоціативної психології, вплив емпіріо-індуктивної методології на становлення свідомості людини.

Ключові слова: механіцизм, теорія значення, закон Юма, асоціанізм, прості ідеї, складні ідеї, закон схожості, закон суміжності, причинність, віра.

Філософія Д.Юма з тих чи інших причин перебувала у сфері інтелектуальних зацікавлень Г.Гегеля, І.Канта, Е.Мосснера, Б.Рассела, Р.Сиромона, Г.Тарсан, А.Гулиги, Ю.Кулакова, Н.Мотромищової та багатьох інших.

У своїх поглядах багато сучасних філософів шукали спорідненості з Д.Юмом: натуралісти, позитивісти, прагматики і, навіть, феноменологи. Так, Е.Гуссерль у своїх «Логічних дослідженнях» робить висновок, що «Юм страждав від помилкової думки, що він – емпіричний психолог, тоді як насправді він займався «чистим» феноменологічним аналізом свідомості, інтуїтивно розуміючи суть різноманітних розумових дій»[4,с.28]. Біограф Альберта Ейнштейна прямо згадує, що «Девід Юм був тим філософом, чий міркування допомогли Ейнштейну найбільше».

Серед численних аспектів, які вони досліджували, був зв'язок між юмівською філософією та асоціативною психологією, що й обумовлює актуальність даного дослідження сьогодні. Однак філософські засади формування асоціативної психології ними повністю проаналізовані не були. Саме цим зумовлена потреба у спеціальному дослідженні. Це, власне, і є метою даної статті.

На відміну від більшості людей, які скоріше схильні вірити, ніж сумніватися, Д.Юм скептик за натурою і за філософським переконанням.

Аналізуючи зазначений аспект варто підкреслити, що у центр своєї філософії Д.Юм поклав науку про людину та її свідомість. Наука про людину не може бути відділена від справ життя; це практичне питання і воно вимагає практичного філософа, того, хто бажає жити своєю філософією: «...якщо наука про людину є єдиною міцною основою для інших наук, то єдина надійна основа, на яку ми можемо поставити цю науку, повинна спиратися на досвід і спостереження»[4,с.33]. Цю науку він побудував на теорії значення, яку створили його попередники – Дж.Локк й Дж.Берклі. Теорія значення в британському емпіризмі являла собою концепцію, за якою не можливе жодне поняття чи ідея, якщо немає досвіду[1,с.132]. У тлумаченні Д.Юма поняття досвіду набуло особливого значення. Він виокремив з нього зовнішній матеріальний світ, і весь досвід у нього

ґрунтувався лише на сприйнятті й впорядкуванні вражень та уявлень. Д.Юм поставив наступне питання: що містить досвід, окрім констатації фактів? Саме в цьому полягає його оригінальність та глибина, адже інші емпіристи вбачали розв'язок усіх проблем у досвіді, а він бачив проблему в самому досвіді – проблему, яка вимагає розв'язку. Філософ розпочинає з аналізу структури досвіду людини. З'ясування цього питання безперечно пов'язується з дослідженням причин появи у нашій душі (розумі) тих чи інших ідей.

У свідомості він виокремив «враження» та «ідеї». Перші відповідають тому, що слід було б назвати «відчуттями», або «сприйняттями». Основне твердження Д.Юма: ідеї походять із відчуттів. Відчуття є першовзірцем, тоді як ідеї – лише їх копіями, які утворює інтелект. Відчуття є відповідним засобом пізнання дійсності та мірилом істинності ідей; ідеї мають цінність для пізнання речей настільки, наскільки вірно їх копіюють. Доказом, що враження з'являються першими, є досвід; приміром, сліпий від роду не має ідей кольорів.

Отож Д.Юм порівнює ті сфери психічного життя, котрі ми називаємо чуттєвою та інтелектуальною. Філософ характеризує таке розрізнення лише як питання ступеня.

У сформульованому Д.Юмом понятті досвіду наявний відрив людської свідомості чи суб'єктивного світу від зовнішнього.

На думку філософа, є два предмети дослідження: відношення між ідеями та фактами. Першими займається математика. Наприклад, твердження, що квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів двох катетів, встановлює певне відношення між ідеями. Таке твердження розум знаходить незалежно від досвіду, адже ідеї знаходяться в нашому інтелекті, і ми можемо безпосередньо виявити відношення, які виникають між ними.

Щодо виникнення ідей, то Д.Юм вважав, що це відбувається в точно визначеному порядку – панує сталий зв'язок між ідеями – це так званий асоціативний зв'язок. Ті з ідей, що зберігають значний ступінь живості первісних вражень, належить до пам'яті, решта ідей – до уяви.

Твердження про факти не мають такої очевидності та достовірності. Протилежність жодного факту не містить протиріччя і може являтися розумом з усією виразністю.

Ці два види людських тверджень відрізняються між собою не лише ступенем достовірності та способом обґрунтування, але й своїм предметом. Перший вид стосується ідей, а другий – дійсності.

Єдиним джерелом будь-якого знання про реальності є досвід. Усі ідеї, виражені у заснованих на фактах твердженнях, зрештою виводить свій зміст із вражень, які допомагають народити їх.

Отже, вихід досвіду поза факти відбувається тоді, коли на основі констатованого факту ми робимо висновок про якийсь інший факт, який ще не був констатований. Для того, щоб ми мали право на такі висновки, необхідно, щоб між цими фактами існував надійний зв'язок. Проблема цього зв'язку і стала для Д.Юма найголовнішою проблемою. Якщо існують такі необхідні зв'язки, то після констатації одного факту ми можемо робити висновок про інший. Але чи такі зв'язки існують у дійсності?

Д.Юм супроводжує це скептичне питання спробою показати, як ми думаємо, що в дійсності є необхідні зв'язки. Нас переконує в цьому певна «звичка свідомості», яка, під впливом своїх колишніх спостережень, не-

відвратно переходить від враження про одну подію до думки про те, що, як правило, відбувається згодом.

Саме з цього досвіду «асоціювання» виростає ідея «необхідного зв'язку». Тут ми маємо приклад того, чому Юм був схильний надавати великого значення, а саме – тенденції людського розуму поширюватися на об'єкти. Іншими словами, ми приписуємо зовнішньому світові властивості, які коріняться в нас і ідеї яких виникають через певну діяльність розуму.

Отже, засади причинності – це наша суб'єктивна звичка та переформування відношення послідовності у відношення причинності.

З таким розривом у філософії Д.Юма пов'язано розрізнення між фактами та логікою. Воно отримало назву «галузки Юма». Її можна визначити як твердження, за яким факти не знаходяться в логічних відношеннях між собою, а логіка, своєю чергою, не базується на окремих фактах. Більше того, факти не є логічно необхідними. Людина не може знати, чи існує те, що існує, з необхідністю, або замість цього щось мало існувати ще так само вільно.

З іншого боку, між ідеями людина може робити логічні переходи. Але навіть і в цьому випадку ці зв'язки повідомляють нам тільки про відношення між ними. Все, що людина може зробити, на погляд Д.Юма, це будувати догади, гіпотези.

Істинність нашого пізнання полягає в тому, щоб ідеї відносити до відповідних і властивих вражень, з яких вони постають.

Учені, на думку Д.Юма, помилково роблять припущення, що розум опирається на факти й що факти зв'язані розумною логікою, оскільки не бажають відмовитися від метафізичних ідей про облаштування світу. До помилкових ідей, за Д.Юмом, відносяться ідеї Бога, людського «Я» та причинності. Їх неможливо обґрунтувати за допомогою емпіричної, а також шляхом теоретичної аргументації [2, с. 163]. Досвід не дає відповіді, як після одного факту настає інший, отже, якщо ми повинні дотримуватись досвіду, то мусимо відректись від причинних зв'язків і задовольнитись тільки констатацією сталих наслідків. Це була найбільш несподівана та особлива теза Д.Юма.

З точки зору Д.Юма, можливі твердження двох видів: одне – засноване на чистому відчутті, а друге – на чистому розсудку. Твердження, засноване на відчутті, належить до очевидних констатації конкретних фактів (наприклад, «сьогодні сонячний день»), які завжди випадкові (усе могло б бути інакше, але в дійсності саме так). Твердження, засноване на чистому розсудку, навпаки стосується відношень між поняттями (наприклад, «у квадрата всі чотири сторони рівні»), і ці відношення завжди обов'язкові – іншими словами, їх заперечення веде до суперечності. Однак істини чистого розуму – якими є математичні істини – обов'язкові настільки, настільки вони існують в замкненій і самодостатній системі, яка не має потреби у співвіднесенні з зовнішнім світом. Вони істинні тільки відповідно з логічним визначенням, тобто виявляють прихований всередині себе самих зміст, і тому не можуть претендувати на обов'язковий взаємозв'язок із природою речей. Тому ті істини, до яких має доступ чистий розум, тавтологічні. Розум сам по собі неспроможний стверджувати яку-небудь істину щодо справжньої природи речей.

Окрім того, чистий розум не тільки не здатний на пряме вторгнення у метафізичну сферу, а й не може висловлювати судження про справжню природу речей, навіть базуючись на висновках із власного досвіду. Неможливо пізнати надчуттєве аналізуючи чуттєве, оскільки єдиний принцип, на якому можна було б засновувати подібне судження – укорінений, в кінцевому рахунку, лише в спостереженнях за тими чи іншими конкретними подіями, які відбуваються у часовій послідовності. Позбавляючись своїх темпоральних й конкретних складових, причинність втрачає будь-який смисл. Тому всі метафізичні аргументи, спрямовані на певні твердження стосовно якої-небудь можливої реальності по той бік конкретного темпорального досвіду, віддаються через безпідставність.

Наслідком юмівського критичного аналізу стало те, що він піддав сумніву саму емпіричну науку, оскільки логічна підстава останньої – індукція – була визначена недостовірною. Логічне просування розуму від множини частковостей до деякої універсальної визначеності не можливо звести в рамки закону: якби часто не спостерігалась дана послідовність подій, ніколи не можна бути до кінця впевненим у тому, що це послідовність носить причинний характер і що в подальшому вона буде повторюватися. Якщо у минулому подія В завжди спостерігалась вслід за подією А, з цього не випливає, що і далі це завжди буде відбуватися.

Будь-яке ж прийняття цього як «закону», будь-яка віра в те, що подібна послідовність являє собою істинні причинні відношення, – зовсім не логічні визначеності, а лише добре укорінені психологічною переконаності. Ілюзорна причинна необхідність, яка вбачається в явищах, постає необхідність лише для суб'єктивного переконання, лише для людської уяви, підвладна звичці шукати постійного значення ідей, об'єктивної ж підстави вона під собою немає. В подіях можна висловлювати деяку регулярність, однак неможливо вбачати в них необхідність. Остання є не що інше, як суб'єктивне відчуття, яке виникає через сприйняття деякої очевидності регулярності. В подібних обставинах наука можлива, але вона залишається виключно наукою феноменального світу, тобто видимих явищ, що фіксуються розумом, наукова ж визначеність відноситься до суто суб'єктивної сфери, яка визначається не природою, а людського психологією [3, с. 285-286].

Таким чином, Д.Юм поставив під сумнів об'єктивну визначеність усієї емпіричної науки загалом. Якщо все людське знання базується на досвіді, але водночас індукцію неможливо виправдати логічно, тоді людина не володіє жодним достовірним знанням.

Критикуючи індукцію як науковий метод, Д.Юм вперше виявив та описав помилку натуралізму або закон, який носить його ім'я. Закон Д.Юма є принцип, який стверджує неможливість логічного переходу від тверджень зі словами «є» до тверджень зі словами «має бути», від існування до повинності, помилковість спроби робити висновки про те, що повинно бути на підставі того, що є насправді.

«Я помітив, – зазначав Д.Юм, – що в кожній теорії моралі, з якими мені досі траплялося знайомитися, автор впродовж певного часу виводить міркування у звичайний спосіб, встановлює існування Бога або викладає свої спостереження щодо справ людей; і тут раптом я, на свій подив, виявляю, що замість звичайного з'єднання тверджень за допомогою дієслів «є» і «не є», не зустрічаю жодного положення, у якому в якості зв'язки

не використовувалися б слова «повинно» або «не повинно». Ця підміна майже непомітна, але має суттєві наслідки. Бо оскільки ці «повинно» або «не повинно» передають якість нові відношення або твердження, їх слід було б визначити і пояснити і в той же час варто б вказати причину того, що здається зовсім незрозумілим, а саме того, яким чином це нове відношення може бути виведене з інших, цілком відмінних від нього» [4, с. 420].

Отже, наука та логіка можуть надати значну інформацію про об'єктивний світ. Однак, на думку Д.Юма, це інформація не дає людям абсолютно ніяких даних про те, як вони повинні діяти. Він вважав, що краще, що можна зробити в цій ситуації, - це йти за природними людським спонуканими та угодами. Угоди роблять свою справу, і безглуздо наполягати на тому, що вони безпідставні, оскільки не можуть бути обґрунтовані науково.

Яскраво виражений антиінтелектуалізм – одна з тих рис юмівської гносеології, яка корінним чином відрізняє її від всіх найбільш впливових скептичних доктрин, що висувалися у філософії до Д.Юма.

Філософ мав намір вдосконалити науку про людську свідомість та її пізнавальні можливості й зробити її настільки точною, як фізична, зокрема, механіка, яку розробляв І.Ньютон і деякі його сучасники. Звідси механіцизм Д.Юма.

Механіцизм, зазвичай, прийнято вважати спосіб розуміння, який базується на твердженні, що усі природні процеси визначені на механічному рівні та внаслідок цього можуть бути зведені до механічного руху і роз'ясненні на підставі законів фізики чи хімії. Виходячи з малого розуміння, Д.Юм спробував уявити людське пізнання так само, як фізики уявляють собі об'єкти своєї науки – матерію, рух, гравітацію та інші сили. На його погляд, так само, як астрономи визначають закони руху небесних тіл, так і в науці про свідомість можна відкрити закони інтелектуальної діяльності людини. Базуючись на аналогії між фізичними і ментальними процесами, Д.Юм запропонував новий погляд на те, як чуттєві враження формують ідеї. Так само як маси матерії притягуються одна до одної внаслідок дії сили тяжіння, людські враження з'єднуються одні з одними. Уявлення Д.Юма про роботу свідомості відомі як асоціанізм.

Принцип асоціації Д.Юм розглядав як вид «тяжіння», тобто як психічний відповідник ньютонівської гравітації. Як гравітація у світі природи, так і асоціація в світі психіки тлумачать закономірність та необхідність випадкових, на перший погляд, подій. Завдяки принципу асоціації всі духовні явища – моральні, економічні, політичні – стають детермінованими, а тому можуть бути предметом науки.

Але Д.Юм був настроєний скептично і з підозрою ставився до всіляких форм причинності та детермінізму, асоціація ж була однією з цих форм.

У 1749 році принцип асоціації виклав англійський лікар, психолог Д.Гартлі і зробив із нього справжній фундамент для гуманітарних наук. Але його теорія стала дійсно впливовою тільки в 1775 році, коли його учень, Д.Прістлі, перевидав працю Д.Гартлі і започаткував пропаганду асоціанізму, усунувши з нього релігійні елементи, які Д.Гартлі поєднував ще й з елементами психологічними. Д.Прістлі дорікав Д.Юму, що скептицизмом він наносить шкоду своїй правильній теорії.

Асоціанізм можна визначити як концепцію, за якою ідеї виникають в процесі складання чуттєвих вражень, що або подібні між собою, або

співпадають, надходячи у свідомість одночасно. «Враження, на думку Д.Юма, можна розділити на два види: враження відчуття (sensation) і враження рефлексії (reflexion). Перший вид вражень спочатку виникає в душі з невідомих причин. Другий – у значній мірі походить від ідеї, і це відбувається в такому порядку. Спершу якість враження діє на відчуття і змушує нас сприймати тепло або холод, спрагу або голод, задоволення або страждання того чи іншого характеру. З цього враження свідомість знімає копію, яка залишається і після того, як припиняється дія враження, і яку ми називаємо ідеєю. Ця ідея задоволення або страждання, повертаючись до душі, створює нові враження бажання і відрази, надії та страхи, які, власне, можна назвати враженнями рефлексії, тому що походять від неї. Останні враження знову копіюються пам'яттю та уявою і стають ідеями, а ті у свою чергу можуть дати початок іншим враженням та ідеям» [4, с. 42].

Д.Юм розрізняв прості та складні ідеї. Прості ідеї від нього – це елементарні ідеї, які виникають на підставі чуттєвого досвіду або досвіду рефлексії. У свою чергу, складні ідеї, на його погляд, мають комбінований характер, оскільки складаються із кількох простих ідей. Такі ідеї внаслідок аналітичного поділу можуть бути розкладені на декілька простих компонентів.

На базі наведеного поділу ідей Д.Юм створив теорію асоціацій. У його тлумаченні теорія асоціацій – це концепція, за якою складні ідеї утворюються шляхом поєднання або асоціації простих ідей.

Д.Юм підкреслював, що «якостей, з яких виникає <...> асоціація і за допомогою яких свідомість переходить у такий спосіб від однієї ідеї до іншої, є три, а саме: подібність, суміжність у часі або просторі та причина і наслідок».

Гадаємо, немає особливої потреби доводити, що всі ці якості викликають асоціацію ідей і при появі однієї ідеї природним чином вводять іншу. Зрозуміло, що в процесі мислення при постійній еволюції ідей наша уява легко переходить від однієї ідеї до будь-якої іншої, яка схожа на неї, і що одна ця якість є для уяви достатнім поєднанням і асоціацією. Схожим чином очевидно і те, що як і відчуття, що, змінюючи свої об'єкти, з необхідністю змінюють їх постійно і сприймають ці об'єкти як суміжні, так і уява в силу тривалої звички повинна набути такого ж способу мислення і перебирати окремі частини простору і часу, усвідомлюючи свої об'єкти» [4, с. 44-45].

Як бачимо, у наведеному міркуванні Д.Юма сформульовані два закони асоціації і закон схожості та закон суміжності. Закон схожості можна сформулювати так: чим більше ідеї схожі чи подібні між собою, тим з більшою ймовірністю між ними виникають асоціативні зв'язки. А закон суміжності – наступним чином: чим ближчі ідеї у просторі між ними виникають асоціації. Теорія асоціацій Д.Юма заснована на емпіричному підході, і в цьому вона подібна вченню Д.Локка і Дж.Берклі. Однак, як відзначав Д.Юм, асоціанізм відводить людину в бік від чистого емпіричного знання. Усе людське знання складається із подібностей та збігів, а це настільки міцні та однозначні зв'язки, не може базуватися точна наука в дусі І.Ньютона. завдяки зусиллям Д.Юма лінія емпіризму, яка опиралася на чуттєве сприйняття та пройшла довгий розвиток від Аристотеля і Томи Аквінського до В.Оккама, Ф.Бекона і Дж.Локка, знайшла в глухий кут, коли чуттєве сприйняття постало як нагромодження і хаос фрагментарних

уявлень, а порядок, який людина довільно нав'язувала цим враженням позбавлявся будь-якої об'єктивної підстави.

Д.Юм вважав, що коли ми стверджуємо існування причинного зв'язку між подіями, – пояснюючи одну в термінах іншої, – ми маємо на увазі ствердити існування своєрідного «необхідно зв'язку» у світі. У той самий час, доводив він, це твердження неможливо виправдати, а ідея такого зв'язку ґрунтується на звичці.

Все, що можна спостерігати в дійсності, є постійним збігом подій. Він супроводжує це скептичне пояснення спробою показати, як ми, проте, думаємо, що в дійсності є необхідні зв'язки. Нас переконує в цьому певна «звичка свідомості», яка, під впливом своїх колишніх спостережень, невідворотно переходить від вражень про одну подію до думки про те, що, як правило, відбувається згодом. Іншими словами, ми приписуємо зовнішньому світові властивості, які коріняться в нас.

В якості висновків можна зазначити, що представники скептичної думки XVI-XVII ст. критикою принципу причинності взагалі не займалися, через що стає очевидним, наскільки далеко відійшов Д.Юм при рішенні цього питання від своїх скептичних попередників.

Прагнувши провести аналіз людського досвіду до кінця, Д.Юм зробив висновок, що розум сам по собі – всього лише безладне нагромадження не пов'язаних між собою вражень, заледве чи здатне претендувати на субстанціональну єдність, безперервне існування і внутрішню узгодженість, не кажучи вже про об'єктивне знання. Будь-який порядок, будь-яка зв'язаність – в тому числі ті, що у свій час породили ідею людського «Я», – потрібно розуміти лише як вибудовані самим розумом вигадки, люди мають потребу в подібних випадках, оскільки вони роблять життя легшим, але філософ ніколи не знаходить їм підтвердження.

У критиці субстанції Д.Юм також пішов далі, ніж Дж.Берклі. Останній усунув поняття субстанції тільки з фізики, а він – з психології і дійшов висновку, що як немає підстав для припущення існування матеріальних субстанцій, такі немає їх і для припущення існування духовних субстанцій: «Ідея субстанції, так само як ідея модусу, це не що інше, як сукупність простих ідей, поєднаних уявою, яка отримала конкретну назву, і за її допомогою ми можемо викликати цю сукупність у власній пам'яті чи в пам'яті інших людей» [4, с.49]. Цим самим концепція незмінної душі залишилась без своїх підстав, що мало серйозні наслідки для психології, теології та й всієї філософії.

З появою світського скептицизму Д.Юма, вже не могло бути мови про яку-небудь об'єктивну необхідність – не стало ні Бога, ні порядку, ні причинності, ні субстанціональних сутностей, ні особистісних тотожностей, ні істинної свідомості. Людині відомі лише феномени і безладні враження: порядок, який вона спостерігає в них, – це порядок уявлюваний, оскільки людина відчуває інстинктивну потребу в цьому, а її розум, в силу психологічної звички, створює ментальні проєкції. В результаті людське розуміння базується на звичці, угодах або домовленостях та людській природі.

Список використаних джерел

1. Стратон Р. Коротка історія новітньої філософії: Від Декарта та Вітгенштайна / Роджер Скартон – К.: Основи, 1998. – 331с.

2. Стивенсон Д. Философия / Д.Стивенсон. – М.: АСТ, 2004. – 294с.
3. Тарнас Р. История западного мышления / Ричард Тарнас. – М.: Крон-пресс, 1995. – 448с.
4. Юм Д. Трактат про людську природу: спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / Девід Юм. – К.: Всесвіт, 2003. – 552с.

Гоян И.М. Девид Юм: Философские принципы формирования ассоциативной психологии

Рассматриваются философские принципы формирования ассоциативной психологии, влияние эмпирио-индуктивной методологии на становление сознания человека.

Ключевые слова: *механицизм, теория значения Д.Юма, закон Д.Юма, ассоциацианизм, простые идеи, сложные идеи, закон сходства, закон смежности, причинность, вера.*

Goyan, I.M. David Yum: Philosophic bases of associative psychology formation

Examined the philosophic bases of associative psychology formation, reveals the empirio-inductive methodology on the development of human consciousness.

Key words: *mechanicism, the theory of meaning, Yum's branch, Yum's law, associationism, simple ideas, complex ideas, the law of similarity, the law of adioinment causativity, faith.*